

УДК 338.24:316.4
DOI <https://doi.org/10.32837/npuola.v26i0.673>

Л. П. Шумна, Б. І. Сташків, Т. Ю. Коренькова, Д. Ю. Чабанюк

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Негаразди в економіці, які спричинені структурними перебудовами, анексією певних територій країни, об'єктивним збільшенням витрат на оборону, а також карантинні заходи серйозно підірвали фінансові можливості держави щодо підтримки рівня добробуту населення відповідно до чинних соціальних стандартів. Виникли нові загрози стабільній діяльності системи соціального захисту через негативні тенденції в соціальній сфері та несвоєчасне вирішення насущних проблем, що мають тенденцію до накопичення. З метою виявлення таких проблем, які можуть стати причиною погіршення роботи органів соціального захисту та порушити соціальну злагоду в суспільстві, необхідно провести детальний аналіз стану соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення й розробити превентивні заходи з недопущення небезпек, які можуть дестабілізувати цю сферу. Цим зумовлена актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Увагу соціальній безпеці почали приділяти в кінці ХХ ст. у міжнародних актах та окремих публікаціях політологів, соціологів, економістів, юристів. В Україні комплексні дослідження проблем соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення з боку фахівців права соціального забезпечення не проводилися. Деякі питання соціальної безпеки висвітлювались під час обговорення стану проведення пенсійної реформи, розроблення соціальних стандартів. Юридичним факультетом Київського національного університету ім. Т. Шевченка з правових питань соціальної безпеки проведено декілька науково-практичних конференцій. Аналіз опублікованих матеріалів свідчить, що дослідження актуальних питань соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення є на початковій стадії.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. У публікаціях відсутнє визначення поняття соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення, не окреслено її основні риси, не дано перелік загроз системі соціального забезпечення, не обґрунтовуються потреби правового регулювання забезпечення соціальної безпеки в цій сфері.

Метою статті є здійснення теоретико-методологічного аналізу поняття та основних складників соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безпека розглядається у словниках як стан захищеності, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує. Предметом дослідження науковців є такі види безпеки: державна (національна), економічна, екологічна, продовольча, воєнна, технологічна, гуманітарна, демографічна, інвестиційна, банківська, інформаційна, енергетична, соціальна та інші. Вони тісно між собою переплітаються, і їх неможливо вивчати ізольовано.

Для багатьох фахівців соціальна безпека асоціюється з національною безпекою, визначення якої було дано у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.). У п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України від 21 червня 2018 р. «Про національну безпеку України» визначення національної безпеки дано у вузькому смислі – як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз [1]. Через це сьогодні недоцільно робити акцент на тому, що соціальна безпека є одним із видів національної безпеки.

Суспільне життя складається з таких основних сфер: економічної, соціальної, політичної та духовної. До соціальної сфери відносять освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, фізичну культуру, громадське харчування, пасажирський транспорт і зв'язок. До всіх цих галузей, підприємств і організацій здійснюються заходи, що охоплюються поняттям «соціальна безпека». Ми будемо говорити про соціальну безпеку лише у сфері соціального забезпечення.

В.К. Антошкін слушно зауважив, що соціальна безпека досягається тоді, коли забезпечується нормальний рівень життя населення, що відображає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людини, який характеризується розміром реальних доходів у розрахунку на людину, обсягом економічних благ, що споживається людиною, стабільними цінами економічних благ, забезпеченістю житлом, доступністю освіти, медичного, культурного обслуговування, екологічної безпеки тощо [2, с. 95].

Деякі автори виділяють соціальне забезпечення (матеріальне забезпечення завдяки бюджетним коштам) та соціальне страхування (соціальні виплати завдяки страховим фондам), але більшість науковців соціальне страхування відносить до соціального забезпечення. Компонентами соціального забезпечення є такі: форми соціального забезпечення (державне соціальне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, недержавне соціальне забезпечення); джерела фінансування (бюджетні кошти, кошти страхових фондів, приватні кошти); інфраструктура соціального забезпечення (установи й організації, що надають матеріальне забезпечення); соціальні випадки (обставини, за яких особа втрачає трудовий дохід повністю чи частково, несе додаткові витрати або зовсім не має засобів до існування); коло осіб, що потребують матеріального забезпечення (тимчасово непрацюючі, пенсіонери, особи з інвалідністю, жінки, діти тощо); мета надання соціального забезпечення (вирівнювання матеріального стану непрацюючих із працюючими); види (соціальні виплати й послуги), форми надання (грошова, натуральна), способи (безоплатно, на пільгових умовах) надання соціального забезпе-

чення; порядок звернення та реалізації права на конкретний вид соціального забезпечення [3, с. 22–271]. Усі ці компоненти належать до сфери соціального забезпечення. У межах забезпечення певних категорій осіб пенсіями, соціальними допомогам, стипендіями й виплатами та надання їм соціальних послуг розглядається у вузькому розумінні проблематика цієї соціальної безпеки.

У наукових публікаціях наводиться безліч визначень соціальної безпеки – як у широкому, так і у вузькому розумінні [4]. Наприклад, в одному з правових актів соціальна безпека тлумачиться як стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішого складника економічного потенціалу країни [5]. Соціальна безпека у сфері соціального забезпечення не стала предметом широкого обговорення фахівцями права соціального забезпечення.

На нашу думку, соціальна безпека у сфері соціального забезпечення – це один із підвидів соціальної безпеки, що проявляється у проведенні відповідної соціальної політики, яка за допомогою правових, економічних, політичних та інших заходів забезпечує стабільність і постійне поліпшення матеріального стану людини та умов її життєдіяльності, а також своєчасне виявлення, запобігання й усунення факторів і обставин, що становлять загрозу її матеріальному благополуччю, з метою найоптимальнішого розпорядження своїм правом на соціальне забезпечення.

До характерних рис соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення можна віднести такі: це один із підвидів безпеки в соціальній сфері; проявляється як результат соціальної політики, що проводиться в країні; розглядається як стан захищеності функціонуючої в країні системи соціального забезпечення від негативних впливів зовнішнього середовища; вказує на відсутність загроз (небезпек) погіршення матеріального стану людей; демонструє здатність держави забезпечити достатній рівень життя людини; об'єктом є потреби особи у збереженні та підвищенні певного життєвого рівня та контроль за власною життєдіяльністю; метою є забезпечення стабільності в суспільстві через підтримку доходів людей, тобто їхня незменшуваність і поступове зростання.

Соціальну безпеку у сфері соціального забезпечення можна трактувати разом чи окремо як стан соціальної стабільності та спроможності протистояти соціальним загрозам або правовий захист права на соціальне забезпечення і життєво важливих соціальних інтересів особи від внутрішніх і зовнішніх загроз чи належний рівень фінансового забезпечення як офіційно встановлених соціальних стандартів і гарантій, що визначають якісний рівень життя людини [6, с. 19].

Заходи безпеки в соціальній сфері розробляються на рівні особи, суспільства та держави. На рівні особи та її сім'ї – це види соціального забезпечення під час виникнення соціальних ризиків в обсягах, що забезпечують нормальну життєдіяльність людини. На рівні суспільства – це соціальний захист окремих категорій громадян, створення атмосфери впевненості в завтрашньому дні, утвердження принципу соціальної солідарності, протидія різкому майновому розшаруванню. На державному рів-

ні – це заходи економічного характеру, що дають можливість державі мати достатні фінансові ресурси на соціальну сферу, вдосконалення й розширення наявної структури соціального забезпечення, своєчасне реагування на нові соціальні ризики.

Суб'єктами безпекових відносин у соціальній сфері виступають державні та громадянські органи (Верховна Рада, КМУ, профільні міністерства, страхові фонди тощо), які розробляють і реалізують заходи у сфері соціального забезпечення. Отримувачі соціального забезпечення участі в цих відносинах не беруть. Змістом безпекових відносин є повноваження й обов'язки відповідних органів щодо розроблення, прийняття й реалізації заходів із підтримки та розвитку системи соціального забезпечення. Об'єктом безпекових відносин виступають матеріальні інтереси отримувачів соціального забезпечення (незменшуваність доходів, а також вартісної величини призначених виплат за довготривалого їх отримання).

Соціальна безпека припускає наявність різних загроз, що негативно впливають на стабільне функціонування наявної системи соціального забезпечення. Загрози – це можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для кого-небудь; те, що може заподіяти яке-небудь зло, якусь неприємність. Загроза повинна мати загальний характер і стосуватися багатьох людей, наприклад відсутність коштів на соціальні виплати, несвоечасна виплата пенсій із вини банків тощо.

Центральне місце серед загроз посідають так звані соціальні ризики та соціальні випадки, які досить детально врегульовані нормами права та висвітлені в літературі [3, с. 483–519]. Вони піддаються прогнозуванню й потребують щорічного розроблення заходів із акумуляції коштів на соціальні виплати, їх призначення та виплату у зв'язку з врахуванням принципу доступності та простоти реалізації права на соціальне забезпечення.

Стабільність і подальший розвиток наявної в країні системи соціального забезпечення залежить від стану економіки та виділених фінансових ресурсів. Коштів завжди не вистачає і для розв'язання нагальних проблем. Часто проводять так звані реформи, що спрямовані на скоригування витрат на соціальне забезпечення. Основними джерелами виплат є податки та соціальний внесок, і вважається, що їх не можна піднімати, оскільки відбувається тінізація економіки та виплата зарплати в конвертах. Крім того, подібні реформи не супроводжуються детально розробленим комплексним планом заходів із соціальної безпеки.

Раніше вважалось, що Закон України 2003 року «Про основи національної безпеки України» регулює відносини щодо соціальної безпеки, яка в широкому розумінні і є національною безпекою. Події 2014 року показали його нежиттєздатність. Новий Закон України 2018 року був конкретизований до насущних потреб державної безпеки. Сьогодні відсутній законодавчий акт, який би комплексно регулював безпекові відносини в соціальній сфері. Науковці не заперечують проти такого правового регулювання, але мало вносять обґрунтовані пропозиції стосовно структури та змісту такого закону.

Відсутність правового регулювання соціальної безпеки змушує до його заміни концепціями, стратегіями, планами, програмами дій на відповідний

період (особливо після приходу до влади). Без правового акта із соціальної безпеки така робота здійснюється безсистемно, не комплексно, без урахування всіх можливих загроз.

У механізмі соціальної безпеки значна роль відводиться соціальним стандартам, зокрема прожитковому мінімуму. Правовою базою для них служать Закон України від 5 жовтня 2000 року «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [7], Закон України від 15 липня 1999 року «Про прожитковий мінімум» [8] та Державні стандарти надання окремих соціальних послуг, що затверджуються профільними центральними відомствами, а також відповідні підзаконні акти [3, с. 118–156; 9, с. 585–600]. Ними визначено мінімальні соціальні норми й нормативи надання соціального забезпечення.

Після набрання чинності з 1 січня 2004 року Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у значної кількості пенсіонерів пенсія була нижча від прожиткового мінімуму. Урядовими постановами від 24 липня 2004 року № 943 [10] і від 18 вересня 2004 року № 1215 [11] було передбачено щомісячні державні адресні допомоги до пенсії в сумі, що не вистачає до зазначеного прожиткового мінімуму. З цього часу вважається, що соціальні виплати здійснюються відповідно до конституційних вимог. На практиці ні тоді, ні сьогодні такі виплати не відповідають реальному прожитковому мінімуму.

На соціальну безпеку чинної системи соціального забезпечення негативно впливають спроби влади зменшити кількість отримувачів пенсій, допомог і соціальних послуг чи скоротити асигнування на їхні виплати й надання. З цією метою найчастіше пропонують такі заходи: підвищення пенсійного віку; збільшення страхового стажу; зміну пенсійної формули; скорочення медичних показань для встановлення групи інвалідності; зниження розміру прожиткового мінімуму; ускладнення процедури визнання особи малозабезпеченою; оптимізація (скорочення) мережі соціальних установ; відмову від будівництва нових закладів соціального захисту населення та реконструкції старих; перенесення надання безоплатних соціальних послуг на частково або повністю оплатні; об'єднання деяких соціальних допомог, що веде до зменшення їх розміру; мораторій на надання деяких соціальних пільг, їх скорочення; монетизацію окремих із них тощо в межах їх реформування; встановлення розміру соціальної допомоги не залежно від прожиткового мінімуму, а в твердому розмірі, який роками не змінюється; зменшення асигнувань на традиційні програми соціального забезпечення; несвоєчасний перегляд розмірів соціальних компенсацій. Цей перелік є приблизним і в усіх випадках призводить до соціальної напруги в суспільстві. За гострої необхідності проведення таких заходів обов'язково розробляються контрзаходи з мінімізації невдоволення та соціальних конфліктів.

Висновки.

1. Соціальна безпека у сфері соціального забезпечення є одним із підвидів соціальної безпеки й характеризується всіма основними ознаками останньої. Специфіка проявляється у сфері забезпечення вказаної безпеки.

2. Амортизатором, який пом'якшує подальше зубожіння населення, індикатором підтримки добробуту на допустимому рівні виступають дер-

жавні соціальні гарантії, що дають змогу забезпечити людині дохід, достатній для задоволення її насущних потреб. Державні соціальні гарантії спрямовані на запобігання загрозам здоров'ю та життю людини.

3. Заходи безпеки вживаються не тільки щодо вразливих груп, але й щодо всього населення країни, але їхній набір різний для працездатних і непрацездатних осіб. Результатом вжитих заходів повинна стати відсутність загроз для життя і здоров'я людини, економічної стабільності в країні.

4. Загрозами соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення є такі: збільшення кількості осіб із доходом нижчим від реального прожиткового мінімуму; зростання кількості населення, яке психологічно відносить себе до бідних; маніпуляції з показниками рівня, що спричиняють соціальну напругу (масові і тривалі мітинги, страйки, пікетування, голодування, петиції, захоплення будівель тощо); збільшення кількості осіб, які за досягнення пенсійного віку не набули права на пенсію; неможливість розвивати та утримувати наявну інфраструктуру надання соціальних послуг; значне зменшення вартості призначених соціальних виплат через інфляцію та девальвацію національної валюти та відмови від своєчасного осучаснення пенсійних виплат; затримки із соціальними виплатами; збільшення кількості осіб, які отримують субсидії, або їх скорочення без достатнього обґрунтування тощо. У загальних рисах перелік загроз соціальній безпеці дано у ст. 6 раніше чинного Закону «Про основи національної безпеки України».

Література

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. Дата оновлення: 15.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.05.2020 р.)

2. Антошкін В.К. Рівень і якість життя населення регіонів та їх вплив на соціально-економічну безпеку. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2014. № 1. С. 95–99.

3. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник. Чернівці : ПАТ «ПВК "Десна"», 2016. 692 с.

4. Кальницька М.А. Соціальна безпека: поняття та рівні дослідження. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 17. С. 566–571; Длугопольська Т.І. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2 (10). С. 63–68; Коваль О.П. Соціальна безпека: сутність та вимір. Наукова доповідь. Київ : НІСД, 2016. 34 с.

5. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 1277.

6. Онищенко В.О., Завора Т.Н., Чепурний О.В. Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Полтава : ПолтНТУ, 2015. 274 с.

7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III. Дата оновлення: 10.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 10.05.2020 р.)

8. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 липня 1999 р. № 966-XIV. Дата оновлення: 20.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 10.05.2020 р.)

9. Сташків Б.І. Право соціальне забезпечення. Особлива частина: навчальний посібник. Чернівці : ПАТ «ПВК "Десна"», 2018. 1092 с.

10. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення : Постанова КМУ від 24 липня 2004 р. № 943. Дата оновлення: 02.04.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2004-%D0%BF> (дата звернення: 10.05.2020 р.)

11. Про підвищення рівня пенсійного забезпечення : Постанова КМУ від 18 вересня 2004 р. № 1215. Дата оновлення: 23.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2008-%D0%BF> (дата звернення: 10.05.2020 р.)

А н о т а ц і я

Шумна Л. П., Сташків Б. І., Коренькова Т. Ю., Чабанюк Д. Ю. Теоретичні аспекти соціальної безпеки в Україні. – Стаття.

Статтю присвячено розкриттю й обґрунтуванню поняття та ознак соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення. У статті проаналізовано соціальну безпеку у сфері соціального забезпечення як один із підвидів соціальної безпеки, яка характеризується всіма основними ознаками останньої. Специфіка проявляється у сфері забезпечення вказаної безпеки.

Автори дійшли висновку, що індикатором підтримки добробуту на достатньому рівні, який пом'якшує зубожіння населення, виступають державні соціальні гарантії та державні соціальні стандарти, що дають змогу забезпечити людині дохід, достатній для задоволення її потреб.

Аналізуючи нормативні акти, в яких закріплено поняття «гарантований мінімальний дохід» автори співвідносять його з основними (природними) правами людини, такими як право на достатній життєвий рівень і право на людську гідність. А аналіз раніше чинної ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» дає нам визначений перелік основних загроз соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення, а саме: збільшення кількості осіб із доходом, який нижчий від реального прожиткового мінімуму; зростання кількості населення, яке психологічно відносить себе до бідних; маніпуляції з показниками рівня, що спричиняють соціальну напругу (масові і тривалі мітинги, страйки, пікетування, голодування, петиції, захоплення будівель тощо); збільшення кількості осіб, які за досягнення пенсійного віку не набули права на пенсію; неможливість розвивати та утримувати наявну інфраструктуру надання соціальних послуг; значне зменшення вартості призначених соціальних виплат через інфляцію та девальвацію національної валюти та відмови від своєчасного осучаснення пенсійних виплат; затримки із соціальними виплатами; збільшення кількості осіб, які отримують субсидії, або їх скорочення без достатнього обґрунтування тощо.

Ключові слова: безпека, соціальна безпека, соціальна безпека у сфері соціального забезпечення, загрози соціальній безпеці у сфері соціального забезпечення, соціальна політика із забезпечення соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення.

S u m m a r y

Shumna L. P., Stashkiv B. I., Korenkova T. Yu., Chabanyuk D. Yu. Theoretical aspects of social security in Ukraine. – Article.

The article is devoted to the disclosure and justification of the concept and signs of social security in the field of social security. The article analyzed social care in the sphere of social security as one of the subspecies of social security, which is characterized by all the main features of the latter. The specificity is evident in the sphere of ensuring said security.

The authors came to the conclusion that the indicator of supporting well-being at a sufficient level, which mitigates the impoverishment of the population, is the state social guarantees and state social standards that allow providing a person with an income sufficient to satisfy his needs.

Analyzing legally enforceable enactments in which the concept of “guaranteed minimum income” is enshrined, the authors correlate it with basic (natural) human rights, such as the right to an adequate standard of living and the right to human dignity. And the analysis of the previously effective Article 6 of the Law of Ukraine “On the Fundamentals of National Security of Ukraine” gives us a certain list of the main threats to social security in the field of social security, namely: an increase in the number of people with income below the real cost of living; population growth, which psychologically considers itself poor; manipulations with indicators of the level causing social tension; increase in the number of persons upon reaching retirement age did not acquire the right to a pension; the inability to develop and maintain the existing infrastructure for the provision of social services; a significant reduction in the cost of intended social benefits due to inflation and the devaluation of the national currency and the refusal to timely modernize pension payments; increase in the number of persons who will receive subsidies, or their reduction without sufficient justification and the like.

Key words: security, social security, social security in the field of social insurance, threats to social security in the field of social insurance, social policy to ensure social security in the field of social insurance.